

ВЗАЄМОДІЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО ТА ЕМОЦІЙНОГО КОМПОНЕНТІВ ОСОБИСТОСТІ

Проаналізовані відмінності між емоційними проявами та інтелектуальними здібностями особистості. Особливу увагу приділено когнітивним теоріям емоцій та дослідженням вітчизняних психологів у даному руслі. Розглянуті сучасні концепції взаємодії емоцій і інтелекту.

Ключові слова: емоції, інтелект, когнітивні процеси, емоційні стани, особистість.

В.Ф. Боснюк

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОГО И ЭМОЦИОНАЛЬНОГО КОМПОНЕНТОВ ЛИЧНОСТИ

Проанализированы отличия между эмоциональными проявлениями и интеллектуальными способностями личности. Особенное внимание уделено когнитивным теориям эмоций и исследованиям отечественных психологов в данном русле. Рассмотрены современные концепции взаимодействия эмоций и интеллекта.

Ключевые слова: эмоции, интеллект, когнитивные процессы, эмоциональные состояния, личность.

V.F. Bosnjuk

INTERACTION OF INTELLECTUAL AND EMOTIONAL COMPONENTS OF THE PERSON

Differences are analyzed between emotional displays and intellectual capabilities of personality. The special attention is spared the cognition theories of emotions and researches of domestic psychologists in this riverbed. Modern conceptions of cooperation of emotions and intellect are considered.

Key words: emotions, intellect, cognition processes, emotional states, personality.

Постановка проблеми. Слід зазначити, що розмежування між емоціями і інтелектом до певної міри носить теоретичний, концептуальний характер. Більш того, ідея про існування окремих когнітивних і емоційних систем не узгоджується з більшістю досліджень, що присвячені вивченню зв'язків між емоційними і когнітивними процесами. Вона базується на помилковому уявленні, що пізнавальні процеси, на відміну від емоційних, протікають повільно і носять розумний, логічний характер. Проте це не зовсім так. В дійсності когнітивні процеси часто протікають дуже швидко, основувшись на паралельній переробці

інформації вони призводять до породження імпульсивних дій на основі автоматичного витягування з пам'яті схематичної інформації [13]. У свою чергу, емоційні процеси часто описують як миттєві і ірраціональні, що ґрунтуються на переробці інформації і на символічних репрезентаціях значень, хоча зазвичай вони не усвідомлюються [6].

Таким чином, обмежена кількість досліджень та стереотипні уявлення про взаємозв'язок інтелекту і емоцій особистості вимагає ретельнішого погляду на дану проблему.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Автори, що вивчають взаємозв'язок емоцій та інтелекту, вкладають різні значення в дані терміни. Проте при загальному аналізі емоційної регуляції когнітивних процесів у ряді випадків цими відмінностями можна нехтувати. При всьому різноманітті точок зору в даній області існує більш-менш загальне уявлення щодо природи емоційних явищ. Емоція часто розглядається як готовність до дії, тобто як такий стан організму, який виражається в готовності реагувати певним чином на біологічні, особистісні або культурно значущі стимули. На психологічному рівні цей стан проявляється як суб'єктивне переживання емоції, на фізіологічному – в зміні активності вегетативної нервової системи і пов'язаних з цим соматичних змін, на поведінковому – в мімічних, пантомімічних і інших змінах рухової активності.

Якщо інтегрувати основні положення інтелекту, то можна стверджувати, що це загальна здібність індивіда діяти цілеспрямовано, раціонально мислити і ефективно взаємодіяти з оточенням. Звідси, основним критерієм виділення інтелекту як психологічної реальності є його функція в регуляції поведінки. Ще Ж. Піаже, у своїх роботах наголошував на думці про те, що суть інтелекту полягає в можливості здійснювати гнучке і одночасно стійке пристосування до фізичної і соціальної дійсності, а його основне призначення – в структуруванні (організації) взаємодії людини з середовищем [7].

Тобто, інтелект і емоції мають спільні функції – універсальна адаптація до навколишнього середовища, перетворення його, вироблення і прийняття рішень, оцінка ситуації, самоуправління.

Постановка завдання. Розглянути трансформацію поглядів на взаємодію інтелекту і емоцій особистості та основних проблем в їхньому дослідженні.

Виклад основного матеріалу. Дослідження емоційного та інтелектуального компоненту особистості в основному проводились самостійно, окремо один від одного. Перші спроби аналізу взаємозв'язків між цими перемінними можна вважати дослідження німецького філософа, психолога Г. Майера, який у своїй книзі «Psychologie des emotionalen Denkens» (1908) разом з логічним мисленням виділяє емоційне, в якому на перший план виступають потреби почуттів і волі. У актах емоційного мислення спостерігається відмінна від логічного мислення тенденція: пізнавальний процес тут «затінений, відсунутий на задній план, фокус уваги зосереджений на практичній меті, для якої пізнання є лише побічним засобом» [6, с. 126]. Дослідження Г. Майера розсіює «інтелектуалістичну позицію» про те, ніби в мисленні першочергову роль відіграє пізнавальний інтерес [6].

У 1960-ті роки виникають когнітивні теорії емоцій. Найбільш відома з них, когнітивно-фізіологічна, яка розроблена С. Шехтером. Відповідно до цієї теорії емоції виникають на основі фізіологічного порушення і когнітивної оцінки. Певна ситуація викликає фізіологічне порушення, й індивід повинен оцінити зміст ситуації, яка викликала ці порушення. Її оцінка сприяє тому, що індивід дає назву своїм відчуттям, усвідомлює їх.

В руслі позиції С. Шехтера М. Арнольд вважала, що емоція є функцією розуму, а розум – причинною або компонентом емоцій. Інтуїтивна тенденція ситуації викликає тенденцію діяти, що переживається як емоція і може призвести до дії. Емоція виникає як результат послідовності подій: «сприйняття – оцінка – емоція».

В кінці 1970 – 1980-тих років зростає інтерес до вивчення особливостей взаємодії емоцій і мислення [12, 13]. Так, в когнітивній концепції Р. Лазаруса центральною є ідея про пізнавальну детермінацію емоцій. Когнітивне опосередкування розглядається як необхідна умова для появи емоцій. У концепції Р. Лазаруса головними є два положення: 1) кожна емоційна реакція,

незалежно від її змісту, є функція особливого роду пізнання або оцінки; 2) емоційною відповіддю є деякий синдром, кожен з компонентів якого відображає будь-який важливий момент в загальній реакції. Схема виникнення емоції, на думку автора концепції, виглядає таким чином: сприйняття – первинна оцінка – дослідницька активність (особисте значення емоцій в оцінюваній ситуації) – вторинна оцінка – тенденція до дії – емоція як прояв тенденції в переживанні, фізіологічних змінах і моторних реакціях.

У наступному періоді уявлення про когнітивну природу емоцій стає досить популярним серед дослідників. Наприклад, Л. Шпітц висунув постулат про те, що емоційність характеризує звичайні стани свідомості і навіть передуює когнітивним процесам. К. Шерер писав про когнітивні емоції, Ф. Данеш – про те, що «когніція, будучи емоціогенною, викликає емоції, а емоції впливають на когніцію, оскільки втручаються в когнітивні процеси на всіх рівнях». На цих же позиціях стояли У. Грей, А. Ортоні, Дж. Клор і А. Коллінз та інші.

У вітчизняній психології ідея єдності афекту і інтелекту не є новою: вона знайшла своє відображення в працях Л.С. Виготського, С.Л. Рубінштейна, О.М. Леонтьєва, Б.В. Зейгарник, О.К. Тихомирова, А.В. Брушлінського та інших.

Думка Л.С. Виготського про те, що у людей емоції ізолюються від царства інстинктів і переносяться в зовсім іншу сферу – сферу психологічного [2], стало підставою для подальших висновків, згідно яких: 1) переважна більшість емоцій людини інтелектуально опосередковані; 2) між емоційними і інтелектуальними процесами мислення існує закономірний зв'язок; 3) розвиток емоцій йде в єдності з розвитком мислення; 4) емоції беруть участь в регуляції мислення та інших когнітивних процесів. Категорично, але переконливо звучить висновок Л.С. Виготського: «Хто відірвав мислення із самого початку від афекту, той назавжди закрив собі дорогу до пояснення причин самого мислення, тому що детерміністський аналіз мислення обов'язково припускає розкриття рушійних мотивів думки, потреб і інтересів, спонукань і тенденцій, які направляють рух думки в ту або іншу сторону».

Ідея Л.С. Виготського про взаємозв'язок когнітивних і емоційних процесів отримала розвиток в працях О.М. Леонтьєва. Він показав у своїх роботах, що мислення має емоційну (афективну) регуляцію [4].

Схожу позицію дотримувався і С.Л. Рубінштейн: «Емоційність – це завжди лише одна специфічна сторона процесів, яка в дійсності разом з пізнавальними процесами, нехай і специфічним чином відображають дійсність. Емоційні процеси, таким чином, ніяк не можуть протиставлятися пізнавальним. Самі емоції людини є єдністю емоційного і інтелектуального, так само як пізнавальні процеси зазвичай утворюють єдність інтелектуальну і емоційну» [8, с. 141]. Будь-яка емоція розглядається вченим як «єдність переживання і пізнання» [8, с. 153]. Разом з тим, і інтелектуальний процес, на думку С.Л. Рубінштейна, неможливий без участі емоцій: «...Думка, що виступає основним актом або формою, в якій здійснюється розумовий процес <...>, рідко представляє собою тільки інтелектуальний акт. Думка зазвичай в більшій або меншій мірі насичена емоційністю». На відміну від Л.С. Виготського, С.Л. Рубінштейн не просто позиціонує себе прихильником ідеї єдності «афекту і інтелекту», він багато в чому передбачає ідею емоційного інтелекту, заявляючи: «Насправді потрібно говорити не просто про єдність емоцій і інтелекту в житті особистості, а про єдність емоційного, або афективного, і інтелектуального усередині самих емоцій, так само як усередині самого інтелекту» [8, с. 153].

Принципу взаємозв'язку афекту і інтелекту дотримувалася і Б.В. Зейгарник, яка підкреслювала, що не існує мислення, відірваного від мотивів, прагнень, установок, відчуттів людини, тобто від особистості в цілому. Для підтвердження цього вона приводить положення Л.С. Виготського про те, що думка не остання інстанція, що вона народжується не з іншої думки, а з мотивуючої сфери нашої свідомості, яка охоплює наші прагнення і потреби, наші інтереси і прагнення, наші афекти і емоції. Вслід за О.М. Леонтьєвим Б.В. Зейгарник відзначає, що важливість ознаки і властивості, значущість самого предмету або явища залежать від того, якого значення вони набули для людини. Явище, предмет, подія можуть в різних життєвих умовах набувати різного значення для особистості, хоча знання

про них залишаються тими ж. Зміна емоцій, сильні афекти, на думку ученого, можуть призвести до зміни значення предметів і властивостей [3]. Іншими словами, мова йде про емоційну регуляцію мислення.

О.К. Тихомиров, описуючи специфіку емоційного мислення відзначає, що емоційні стани включені в процес вирішення завдань [11]. На його думку, з розумовою діяльністю пов'язані всі емоційні явища – афекти, емоції, відчуття. Взаємозв'язок емоцій з процесом мислення проявляються в тому, що емоційні стани виконують в мисленні різного роду регулюючі, евристичні функції. Дослідження О.К. Тихомирова доводять наявність емоційної регуляції розумової діяльності і факт, що емоційна активізація є необхідною умовою продуктивної інтелектуальної діяльності.

Проблема взаємодії афективних і когнітивних процесів знаходилася і у сфері уваги А.В. Брушлінського. На його думку, емоції можуть сприяти мисленню або перешкоджати йому. Взаємодію між емоційними і когнітивними процесами, як вважав учений, вірніше назвати взаємопроникаючою. Кожен образ, уявлення, поняття мають свій емоційний потенціал. Особливо велика роль емоційних явищ в різноманітного роду оцінках, які є найважливішими компонентами розумової діяльності [1].

Емоції не просто впливають на мислення, вони є його компонентом, проте думки авторів про конкретну роль емоцій в управлінні мисленням не збігаються. Згідно з точкою зору О.К. Тихомирова, емоції є каталізатором інтелектуального процесу. Емоції координують розумову діяльність, забезпечуючи її гнучкість, перебудову, корекцію, відхід від стереотипу, зміну актуальних установок. На думку П.В. Симонова, емоції є тільки пусковим механізмом мислення [9]. Л.В. Путляєва вважає гіперболізованими обидві ці точки зору і виділяє, у свою чергу, три функції емоцій у розумовому процесі 1) емоції як складова частина пізнавальних потреб, що є витоками розумової діяльності; 2) емоції як регулятор самого пізнавального процесу на певних його етапах; 3) емоції як компонент оцінки досягнутого результату, тобто як зворотний зв'язок. А. Елліс стверджує, що мислення й емоції є, за своєю суттю, одним і тим же, тому що мислення

перетворюється на емоцію, а емоція стає думкою. Мислення й емоції набувають форми внутрішніх речень. Речення, які індивід промовляє про себе, стають його думками й емоціями, які неможливо розмежувати та виділити в чистому вигляді.

Емоції виконують особливу роль у формуванні усвідомлюваної індивідом мети діяльності. Емоційне відображення дійсності орієнтує його у стосунках з навколишнім світом. Емоції беруть участь у визначенні індивідом цілей діяльнісних актів. Через органічний зв'язок з інтелектуальною стороною єдиного процесу відображення, емоції, виділяючи предмет потреби, сприяють його усвідомленій інтелектуальній оцінці як можливої мети.

Емоції створюють структурну основу емоційного інтелекту. Термін «емоційний інтелект» ввели П. Селовей і Дж. Мейер, які розуміли під цим поняттям комплекс індивідуальних здібностей або рис, що «відповідають» за те, наскільки вплив емоційних явищ конструктивний або деструктивний для поведінки людини [14]. Емоційний інтелект – це здатність розуміти й управляти власними емоціями та емоціями інших людей міжособистісними стосунками, а також використовувати цю здатність для досягнення життєво важливих цілей. Він характеризує емоційну поведінку і визначає емоційне самопочуття й емоційне реагування. Емоційний інтелект відображає внутрішній світ і його зв'язки з поведінкою особистості та взаємодією з реальністю.

П. Селовей і Дж. Мейер у структуру емоційного інтелекту включають оцінку і вираження емоційних явищ людини, невербальне сприйняття емоцій інших людей, емпатію, саморегуляцію, регуляцію емоційних явищ інших людей, використання емоційних явищ у плануванні, творчому мисленні, перенесенні уваги і мотивації. Д. Гоулман у структурі емоційного інтелекту виділяє чотири компоненти: самосвідомість, самоконтроль, соціальне розуміння й управління взаємостосунками. Д. Люсін представив двокомпонентну модель емоційного інтелекту [10], яка включає: 1) внутрішньо-особистісний компонент (розуміння й управління власними емоціями); 2) міжособистісний компонент (розуміння й управління емоціями інших людей).

Емоційному інтелекту властиві внутрішні (диспозиційні) й зовнішні компоненти, які обумовлюють стресозахисну та адаптивну функції. Завдяки взаємодії інтелектуальної та емоційної складових емоційний інтелект виконує адаптивну і стресозахисну функції.

Згідно з концепцією оволодіваючого інтелекту О.В. Лібіної, емоційний захист і емоційне оволодіння є двома сторонами проявів емоцій у процесі взаємодії індивіда з життєвими труднощами. Емоційне оволодіння базується на функціональних і конструктивних емоціях, які сприяють ефективному вирішенню проблем і успішному досягненню бажаних цілей. Емоційний захист заснований на дисфункціональних і неконструктивних емоціях, які перешкоджають ефективному вирішенню труднощів і утруднюють досягнення бажаних цілей.

Емоції, що мають оволодіваючий характер, роблять мислення більш інтелектуальним. Вони загострюють мислення, роблять його чітким і ясным. Оволодіваючи складну ситуацію, індивід здатний оцінити сигнальну, діагностичну і прогностичну роль емоцій. Оволодіваючий інтелект, таким чином, є медіатором між емоціями, поведінкою і мисленням індивіда [6].

Висновок. До теперішнього часу в психології накопичені різноманітні факти, які свідчать, що емоційні стани людини впливають на її когнітивні процеси. Багато хто з цих фактів носять розрізнений характер, оскільки були отримані в різних теоретичних контекстах. Проте поступово виникає цілісна картина, яка показує, що емоції істотним чином впливають на функціонування інтелекту і, більш того, нерозривно з ним пов'язані.

Найважливішими досягненнями в цьому напрямі дослідження є наступне: збагачення уявлень про емоції (погляд на емоції як на одну з підсистем свідомості; як чинник мотивації), розширення уявлень про інтелект (ідея множинності інтелектуальних проявів, відкриття емоційного інтелекту), а також зустрічний рух в дослідженнях емоцій і інтелекту (ідея єдності та продуктивної взаємодії афективних і когнітивних процесів).

Список літератури

1. Брушлинский А.В. Психология субъекта в изменяющемся обществе // Психологический журнал. – 1997. – Т. 18. – № 2. – С.18-32.
2. Выготский Л.С. Собр. соч.: в 6 т. – Т. 2. – М.: Педагогика, 1982. – 453 с.
3. Зейгарник Б.В. Патопсихология. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1986. – 287 с.
4. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, 1975. – 304 с.
5. Либина А.В. Совладающий интеллект: человек в сложной жизненной ситуации. – М.: Эксмо, 2008. – 400 с.
6. Майер Г. Психология эмоционального мышления // Хрестоматия по общей психологии. Психология мышления / Под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, В.В. Петухова. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1981. – С. 123-129.
7. Пиаже Ж. Психология интеллекта // Избранные психологические труды. – М.: Просвещение, 2003. – 678 с.
8. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии – СПб: Питер, 2000 – 712 с.
9. Симонов П.В Эмоции и воспитание (вопросы воспитания в свете информационной теории эмоций) // Вопросы философии. – 1981. – № 5 – С. 39-48.
10. Социальный и эмоциональный интеллект: От процессов к измерениям / Под ред. Д.В. Люсина, Д.В. Ушакова. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2009. – 351 с.
11. Тихомиров О.К. Психология мышления. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 272 с.
12. Bower G.H., Cohen P.R. Emotional influences in memory and thinking: Data and theory // Clark M.S., Fiske S.T. (eds). Affect and cognition. Hillsdale, NJ: Erlbaum, 1982. – P. 291-331.
13. Isen A.M. et al. Affect, accessibility of material in memory, and behavior: A cognitive loop? // J. Pers. Soc. Psychol. – 1978. – V. 36. – P. 1-12.
14. Salovey P. Emotional intelligence. Imagination. Cognition and Personality / P. Salovey, J.D. Mayer. – 1990. P. 185-211.